

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 4(31)

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2011

Редакційна колегія

Подолька А. М., д-р юрид. наук, доц., акад. Академії вищої шк. — головний редактор
Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — заступник головного редактора
Ігнатченко А. А., канд. техн. наук — відповідальний редактор

Політичні науки

Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф., Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Бідзюра І. П., д-р політ. наук, доц., Варзар І. М., д-р політ. наук, проф., Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф., Гончаренко О. М. д-р іст. наук, доц., д-р іст. наук, Піляев І. С., д-р політ. наук, Хижняк І. А., д-р іст. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф.

Економічні науки

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф., Піла В. І., д-р екон. наук, проф., Радзівський О. І., д-р екон. наук, проф., Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Шостак Л. Б., д-р екон. наук, проф., Швець В. Я., д-р екон. наук, проф., Баєва О. В., д-р біол. наук, проф.

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Лігоцький А. О., д-р пед. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Синьов В. М., д-р пед. наук, проф., Чернуха Н. М., д-р пед. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф.

Юридичні науки

Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Ануфрієв М. І., канд. юрид. наук, проф., Бородін І. Л., д-р юрид. наук, проф., Бандурка О. О., д-р юрид. наук, проф., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, доц., Курко М. Н., д-р юрид. наук, доц., Марчук В. М., д-р юрид. наук, проф., Подолька А. М., д-р юрид. наук, доц., академік Академії вищої шк., Юлдашев О. Х., д-р юрид. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 8 від 28 вересня 2011 р.)

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

М58 Наукові праці МАУП / редкол.: А. М. Подолька (голов. ред.) [та ін.]. — К. : МАУП, 2001 — Вип. 4 (31). — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. — 174 с.: іл. — Бібліогр. в кінці ст.

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник “Наукові праці МАУП” зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, в якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

Вищою атестаційною комісією України “Наукові праці МАУП” визнано як фахове видання з політичних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/4 від 26 травня 2010 р.) та юридичних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/5 від 31 травня 2011 р.).

ББК 65.9(4УКР)29-2я43+67.9(4УКР)я43

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2011
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	5	Чорноштан Є. В. Особливості федералістської концепції Миколи Костомарова	84
Бернадський Б. В. Розвідувальна та інформаційно-аналітична діяльність країн світу у сфері економіки	5	Медвідь Ф. М., Димарчук О. Л., Курчина Т. О. Глобалізація засобів масової інформації: концептуальні засади	88
Гольцов А. Г. Імперська геополітика в сучасному світі: основні класичні види	14	ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ	93
Дікарев О. І., Волонець О. В. Синергетичний вимір парадигми наукової картини війни: ядерна стабільність та мережеві загрози контрпоширенню	20	Мельник П. П. Аналіз сучасних організаційно-економічних проблем в агроекосистемах	93
Дікарев О. І., Дзавулько О. А. Передбачення і творення Апокаліпсису: скандинавський варіант	26	Юсеф Н. Н. Розвиток вільних торговельно-промислових зон Ісламської Республіки Іран на початку XXI ст.	97
Дікарев О. І., Стогній О. М., Крець Г. М. Політична рента: теорія та практика	34	Бульда С. О. Методичні підходи до оцінки ефективності використання ресурсного потенціалу регіону	101
Лазарович М. В. Професійна стратифікація етнічних меншин України наприкінці XIX — на початку XX ст.	42	Дмитренко Г. А., Семерей Б. В. Компонентно-параметрична модель якості трудового потенціалу в контексті реалізації людиноцентричного підходу	110
Шконда В. В., Кальянов А. В. Людський потенціал в аксіологічному вимірі	47	Дорошев А. О. Загрози та засоби досягнення економічної безпеки підприємства	115
Бондар Ю. В. Генеza і проблеми правового забезпечення інформаційних прав та свобод у сучасній Україні	54	Дукоска Катаріна Модель розвитку корпоративної культури в умовах інтернаціоналізації.....	120
Ігнатуша І. М. Між детермінізмом та передбачуваністю: прогнозування в синергетиці	59	Ейсмонт В. С. Адекватність деяких економічних концепцій специфіці макроекономічної системи України	125
Костюк Т. О. Інформаційний тероризм як метод політичного керування в сучасній Україні	65	Кітанов В. Особливості формування регіональної туристичної дестинації в Республіці Македонія.....	131
Лазаренко О. В. Проблеми інноваційного підходу в державному управлінні в контексті сучасних теорій управління	70	Магеррамзаде Алібала Саттар огли Класичні концепції міжнародної торгівлі та економічної інтеграції.....	135
Хоменко О. С. Права людини: суть, зміст та теоретико-методологічне обґрунтування	75	Пруднікова Л. О. Реформування системи міжбюджетних відносин як основа подолання нерівномірності соціально-економічного розвитку регіону (на прикладі Донбасу).....	139
Хоменко О. С. Світова та національна практика забезпечення прав людини: спільне й особливе	80		

Старих Л. В.

Концептуальні засади підготовки бакалаврів
з маркетингу медицини та фармації..... 146

ПРАВОВІ НАУКИ 150**Александров Ю. В.**

До створення державної пенітенціарної
служби України..... 150

Александров Ю. В.

Інститут амністії: його розвиток і можливі
перспективи..... 154

Котеньова О. В., Годз К. С.

Особливості укладання договору суборенди
за законодавством України 158

Кривоносов К. В.

Правові основи дослідження державного
управління у сфері внутрішньої безпеки України..... 162

Свиницький Е. М.

Порядок організації діяльності суб'єктів державного
фінансового контролю..... 168

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 172

О. І. ДІКАРЄВ**О. М. СТОГНІЙ****Г. М. КРЕЦ***Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ*

ПОЛІТИЧНА РЕНТА: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 4(31), с. 34–41

Враховуючи об'єкт дослідження представників теорії суспільного вибору, поняття рентоорієнтованої поведінки проектується на сферу політичних відносин, а поняття ренти звужується до поняття політичної ренти. Відповідно в контексті теорії суспільного вибору ми будемо використовувати поняття “політичної ренти” та рентоорієнтованої поведінки як синоніми.

Соціальний прогрес суспільства значною мірою визначається ефективністю економічної діяльності. Та, в свою чергу, є результатом функціонування політико-економічних інститутів. В умовах, коли економічна влада нерозривно пов'язана з політичною владою, інституційна організація являє собою редистрибутивну систему. Така система підтримує перманентну конверсію влади у власність і власності у владу. У такому контексті органи державної влади, їх представники в політиці, бізнесова еліта можуть забезпечити собі ренту. В даному випадку у вигляді неринкового доходу [1–3].

Поняття “рента” являє певний науковий інтерес. Його вживають у різному контексті й дискурсі: земельна рента (диференціальна I, диференціальна II, абсолютна), природна рента (земельна, гірнична, у тому числі нафтогазова, гірничорудна, вугільна, лісова, водна), рента місцезнаходження (міських та сільськогосподарських земель), рекреаційна, квазірента, планетарна рента, рентоорієнтована поведінка. Часто під рентою розуміють земельну ренту, а точніше — ренту природних ресурсів. Серед трьох груп факторів виробництва — праця, земля, капітал — під землею економісти розуміють всю природу. Деякі з них (А. Маршалл, К. Маркс, Дж. Б. Кларк) визнають ренту виробничого капіталу, а В. Петті і Дж. Б. Кларк — ренту фінансового капіталу (процент); визнається рента праці (І. Г. Буш, Г. Ф. фон Шторх, А. Маршалл, Дж. Б. Кларк), А. Маршалл пише про ренту організації.

Розглянемо і проаналізуємо випадки з політичною рентою на монопольних ринках. У тому числі паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР), оскільки такі випадки часто пов'язуються з ПЕР поняттям “ресурсне прокляття”. На нашу думку, термін “ресурсне прокляття” може бути застосований до будь-якої країни, що тривалий період часу характеризувалась соціалістичним устроєм із значною часткою державної власності та намаганням швидко перейти до ринкової форми господарювання, не сформувавши при цьому відповідних інститутів та правил гри. У результаті таких непослідовних дій утворився ряд інституційних пасток, тобто постійний пошук ренти. Це призводить до провалів ринку та держави. Метафора “ресурсне прокляття” вживається відносно країн — експортерів нафти для визначення парадоксальних наслідків володіння значними природними багатствами і низьким рівнем доходів населення, регіонів країни. Американський дослідник Тері Лінн Карл у такому контексті зазначав, що тут ми маємо справу переважно з політичним/інституціональним, а не з економічним феноменом. Цього часто не помічають політики. Проте, вони й не мають бажання визнавати цю реальність. ПЕР самі по собі не є ресурсним прокляттям. Цей вислів денотація тих типів політичних та виробничих відносин, які виникають навколо неринкової експлуатації ПЕР. Феномен виникає, коли ПЕР стає експортним товаром. Значною мірою це обумовлено природою існуючого міжнародного режиму просування нафти як

товару та його споживання. Режим у вигляді певних правил гри привнесено інститутами, сформованими міжнародними нафтовими компаніями, урядами країн, в яких вони працюють, та іноземними кредиторами. Таким чином, мова йде про систему державних та приватних акторів, задіяних в експорті ПЕР. Іншими словами, залежність від експорту ПЕР перетворює видобувні держави в “горщик меду”. Місцеві й іноземні актори прагнуть до нього долучитися без врегулювання довгострокових наслідків колективної гонитви за рентою. Таки дії втягують державу в нафтову пастку, яка створює загрозу не тільки для економічної і політичної стабільності держав, а й для всієї міжнародної економічної системи [4].

Нині стан нафтового сектору асоціюється з рядом негативних явищ: темпи економічного зростання не виправдовують очікувань; бар’єри на шляху диверсифікації; погані показники у сфері соціального забезпечення; високий рівень бідності, нерівності й безробіття; корупція; неефективне управління; пряме авторитарне правління чи постійна загроза переходу до авторитаризму; правовий нігілізм; культ нестримної гонитви за рентою; деградація довкілля; порушення прав людини; зростаючий ризик конфліктів. Подібні причини призвели до загальновідомих конфліктів у Лівані, Іраку, Ірані, Судані, Республіці Чад, дельті Нігеру й Колумбії. Нині близько 34-х слаборозвинених країн мають доходи від нафти та природного газу. Частка доходів із сировини в них становить не менше 30 % від експортних надходжень. У третині з цих країн на душу населення припадає 1500 дол. на рік [5]. Експортні ж доходи розподіляються для забезпечення інтересів правлячої еліти та підкупу впливових груп та індивідів. Саме за таким сценарієм розгорталися події з 1974-го і до кінця 1990-х років у країнах — членах ОПЕК, коли від 65 до 70 % ВВП було направлено на державне та приватне споживання. Це були, головним чином, субсидії друзям, сім’ям і політичним прибічникам уряду. Решта (від 25 до 35 % національного продукту) інвестувалася та виділялася на розвиток силових структур та армії. Такий розподіл становить певну загрозу для економіки та розвитку інститутів держави. Крім того, гонитва за рентою стає частиною культури держави. Рентні стратегії накопичення багатств стають практикою як для державних службовців, так і приватних підприємців. А іноді і серед населення в цілому. Нині соціальні негативні явища спостерігаються у Норвегії, Великобританії, РФ.

Категорія здобуття ренти (*rent-seeking*) була введена в науковий обіг на рубежі 60–70-х ро-

ків XX ст. (*Krueger, 1974; Tullock, 1967; Таллок, 2004*) і нині стала одним з основоположних понять політико-економічного аналізу добре відомої школи суспільного вибору, яка отримала широке визнання [6].

Ця категорія і відповідна їй теорія (теорія пошуку ренти — *rent-seeking theory*) були покликані пояснити політико-економічну мотивацію і механізми отримання прибутку, що перевищує конкурентний рівень за допомогою тиску на органи державної влади та участі в політичному процесі. Категорія здобуття ренти виникла для позначення специфічної діяльності окремих економічних суб’єктів, спрямована на отримання необґрунтованих привілеїв (і як наслідок — позаринкового прибутку) за рахунок впливу на процеси формування державної політики. Головні положення теорії вилучення ренти були розроблені Г. Таллоком на основі переосмислення традиційних уявлень про монополію. Г. Таллок справедливо зазначає, що її висновки спираються на припущення про безвтратний характер виникнення монополій, тоді як на практиці їх створення передбачає використання більшої кількості ресурсів: бізнесмен, який прагне до отримання прибутку, витратить свої ресурси для встановлення монополії доти, доки останній долар, інвестований у цей проект, не буде приносити точно один долар прибутку за рахунок збільшення імовірності встановлення монополії [7]. Аналіз Таллока, сфокусувавши увагу на економічному обґрунтуванні прагнення до отримання ренти та позначивши граничні витрати одного суб’єкта на її вилучення, продемонстрував, що громадські втрати від рентоорієнтованої діяльності значно більші, ніж прийнято було вважати. Причому суть питання полягає в тому, що втрати добробуту суспільства обумовлені не стільки витратами від самої ренти у вигляді тих чи інших монопольних прав, скільки задіянням значної кількості ресурсів у боротьбу за отримання ренти. Відзначаючи, що ці витрати є функцією величини очікуваних трансфертів, Г. Таллок підкреслює, що втрати від монополії повинні вимірюватися залежно від того, скільки зусиль було вкладено в її отримання як переможцями, так і тими, хто програв. При цьому він проводить аналогію з лотереєю, де вартість пулу ставок вимірюється вартістю не виграшного квитка, а всіх квитків [8.]. Таким чином, розроблена Г. Таллоком концепція розкриває справжню природу політичної ренти і підводить базу економічного аналізу під процес її привласнення, продемонструвавши реальний обсяг втрат суспільства від лобювання з метою отримання позаконкурентного доходу.

Надалі теорія політичної ренти була розвинена в працях багатьох дослідників (Дж. Б'юкенена, С. Медема, Р. Толлісона та ін.), які сфокусували увагу широкої наукової громадськості на вивченні “непродуктивної діяльності індивідів, які прагнуть перерозподілити багатство під егідою держави” [9]. Принциповим положенням у цьому зв'язку є розмежування “прагнення до вилучення прибутку” і “прагнення до вилучення ренти”. Перше означає використання можливостей ринку для максимізації власних доходів шляхом виробництва більшої кількості благ при цих витратах або тієї самої кількості благ при менших витратах. Друге являє собою витрачання ресурсів на отримання штучно створених доходів, що придбаваються за допомогою державного перерозподілу (монополії, особливі права і т. д.). У першому випадку отримання доходу породжує позитивні, у другому — негативні соціальні наслідки, тобто індивіди діють або продуктивно в рамках існуючих прав власності (впроваджуючи нові технології, збільшуючи масштаби виробництва, оперативно реагуючи на цінові сигнали і т. д.), або непродуктивно — домагаючись перегляду прав власності на свою користь (вимагаючи від держави обмежити доступ конкурентів, встановити підвищені ціни на вироблену ними продукцію або знижені ціни на використовувані фактори виробництва і т. д.). У першому випадку конкуренція між індивідами сприяє підвищенню продуктивності суспільства, у другому — викликає стагнацію, виявляючись у боротьбі за перерозподіл переважних прав на користування через штучно створений дефіцит (Б'юкенен, 1995; Медема, 1995; *Samuels, Mercuro*, 1984).

Важливим постулатом теорії отримання ренти є також констатація того, що подібне прагнення має тенденцію розвиватися в геометричній прогресії. Дж. Б'юкенен зазначав, що витрати на утримання монопольних прав з боку рентоодержувача у відповідь породжують витрати їх потенційних конкурентів на руйнування вхідних бар'єрів, що, в свою чергу, підвищує рівень витрат з боку монополістів і т. д. При цьому наростання цього процесу відбувається не тільки по горизонталі, а й по вертикалі, створюючи три рівні присвоєння ренти. Перший рівень становлять виробники, які інвестують кошти в придбання для себе пільгових умов діяльності. Наявність виробників, готових платити за отримання виняткових прав, робить привабливою роботу чиновників, що неминуче призводить до виникнення аналогічної конкуренції за ренту в органах державної влади та управління. Нарешті, тре-

тій рівень присвоєння ренти пов'язаний з розподілом коштів, зібраних державою в результаті тієї або іншої його діяльності. На цьому рівні розгортається конкуренція за право бути одержувачем державних субсидій, дотацій, кредитів і т. д. [10].

Таким чином, концепція здобуття ренти на рівні мікроекономічного аналізу пояснює закономірності олсонської парадигми суспільно-політичного розвитку, сутність якої полягає в постулюванні нездатності суспільства прийти до раціональної та ефективної економіки на основі всебічних переговорів між усіма його сегментами (Олсон, 1995) й у виявленні об'єктивно деструктивної соціальної ролі груп інтересів, діяльність яких у переважній більшості випадків орієнтована не на збільшення продукту, а на боротьбу за розподіл доходу, веде до зниження темпів економічного зростання, зменшення “ефективності та сукупного доходу суспільства”, породжує політичні розбіжності, викликає ускладнення системи регулювання, збільшує роль держави і змінює “напрямок соціальної еволюції” [10–12]. Не менш, а можливо і більш актуальним є використання категорії здобуття ренти для аналізу політичного процесу в суспільствах, що трансформуються. Основною працею, у якій був застосований такий підхід для дослідження соціально-політичних транзитів, стала стаття Дж. Хеллмана “Переможці отримують все. Політика часткових реформ у посткомуністичних країнах” [13].

Особливості ринкових перетворень у цій статті пояснюються з точки зору здібностей уряду протистояти тиску підприємців-інсайдерів, спрямованого на стабілізацію здобування ренти в умовах перехідної економіки.

Сутність питання полягає в тому, що ринкові реформи включають в себе безліч окремих елементів (лібералізацію, приватизацію, стабілізацію і т. д.), тимчасові лаги між якими створюють можливості для вилучення ренти шляхом здійснення арбітражних операцій між охопленими і не охопленими реформою секторами економіки. Наприклад, лібералізація зовнішньої торгівлі в поєднанні з регулюванням цін усередині країни приносить колосальні прибутки експортерам, свобода ціноутворення при історично сформованому структурному монополізмі дає необґрунтовані вигоди виробникам, затвердження господарської самостійності підприємств без реформи кредитно-грошових механізмів дає можливість директорам направляти пільгові державні кредити на короткострокові грошові ринки під високий відсоток і т. д. Здійснювати такі угоди і як наслідок — отримувати значні позаринкові доходи

може лише обмежене коло пов'язаних з державою підприємців-інсайдерів (директори, банкіри, регіональні чиновники і т. д.), тоді як витрати від реформ розосереджуються доволі рівномірно за всіма соціальними групами. Причому існує чітка залежність між масштабом соціальних витрат, обсягом ренти і характером економічних перетворень. Спираючись на наведені вище аргументи, Дж. Хеллман доходить висновку, що найважливішою умовою ефективності ринкових реформ є не відгородження держави від тиску з боку переможених груп, а здатність уряду протистояти дієвому впливу націлених на здобуття ренти і зацікавлених у заморожуванні економічних диспропорцій перехідного періоду підприємців-інсайдерів, які виграли від реформ. Ключем для досягнення такого результату, на думку авторів, стає не стільки авторитарна модель реформування, скільки розширення політичної участі і конкуренції (у тому числі, і з активним включенням переможених груп у процесі створення політичного курсу), що розмиває рентні доходи і перешкоджає утриманню підприємцями-інсайдерами економіки в стані рівноваги часткових реформ. Варто зазначити, що концепція Дж. Хеллмана має потужний евристичний потенціал стосовно дослідження товариств, які перебувають у стані соціально-економічних трансформацій. Однак положення зазначеної концепції переважно орієнтовані лише на аналіз ранніх етапів економічного боку перетворень. У разі ж інтерпретації ідей Дж. Хеллмана в рамках більш широкого контексту трансформаційної проблематики ми зможемо отримати доволі цікаві висновки про динаміку і закономірності сучасних перехідних процесів. Передусім, зазначена концепція розглядає феномен ренти в контексті подвійних посткомуністичних переходів, які суміщають транзити від командної економіки до ринку і від диктатури до демократії. Але й перетворення звичайних авторитарних режимів, як правило, передбачає певну структурну перебудову економіки, оскільки більшість з них має фракційний характер і ґрунтується на переплетенні економічної та політичної влади. Крах подібних авторитарних режимів означає і ліквідацію специфічної моделі “капіталізму для своїх” [14] зі скасуванням колишніх пільг, особливих прав, субсидій, монополій тощо, що, в свою чергу, породжує ренту, бенефіціаріями якої практично завжди стають представники нової політичної влади еліти.

Далі концепція Дж. Хеллмана концентрує увагу на деструктивній, з точки зору мінімізації соціальних витрат, діяльності підприємців-

інсайдерів, спрямованій на затягування ринкових реформ з метою максимально тривалого зберігання структурних деформацій економіки, що приносять ренту. Така діяльність, безумовно, присутня і сильно впливає на трансформаційні процеси. Однак сутність проблеми, на наш погляд, полягає в іншому — у прагненні груп бенефіціаріїв конвертувати ренту в ренту постійну. Річ у тім, що рента, незалежно від стратегій групових взаємодій, об'єктивно протягом нетривалого проміжку часу сходиться нанівець. Однак у зазначений короткий період рента створює значне ресурсне переважання групам бенефіціаріїв, які можуть використовувати його для довготривалого закріплення свого соціально-політичного панування у нових політико-правових інститутах.

Таким чином, ми отримуємо універсальну проблему всіх демократичних переходів: прагнення бенефіціаріїв реформ закріпити своє соціально-політичне панування у вигляді деформації зароджуваних ринкових і демократичних інститутів. Саме цими факторами, на наш погляд, у переважній більшості випадків можна пояснити повернення до авторитарних форм правління, які мали місце в рамках демократизації, а також консолідацію різних напівдемократичних режимів. Виходячи з цього можна стверджувати, що ключову небезпеку демократизації несуть не дії реваншистських сил, а коаліція “переможців” проти решти суспільства.

Особливо актуальним подібний аналіз є щодо дослідження соціально-політичних реалій сучасної Росії, де нинішній політичний режим являє собою інституційно закріплене панування “коаліції переможців” трансформаційних перетворень 90-х років XX ст., а рентоорієнтовану поведінку його основних акторів з неминучістю зумовлює олсонську парадигму розвитку російського суспільства з подальшим розростанням перерозподільних коаліцій і як наслідок — де-еволюцією соціального порядку, зменшенням громадського добробуту і посиленням політичних протиріч, особливо на ринку ПЕР [15].

В Україні укорінення ринкових відносин теж мало спонтанний характер, а відповідні інститути ринкової культури та інфраструктури формувались із істотним запізненням та безсистемно. В результаті виникає замкнене коло: інституційні пастки породжують джерела для отримання ренти, які, в свою чергу, сприяють укоріненню механізму рентоотримання і призводять до утвердження або подальшого розмноження деструктивних інституційних норм (рис. 1).

Відсутність формальних інститутів ринкової економіки	Утворення інституційних пасток для вирішення конкретних питань	Виникнення джерел для пошуку ренти	Укоріння механізмів пошуку ренти та їх неформальне закріплення	Переважання неформальних інститутів над формальними і відсутність стимулів створення повноцінних інститутів
--	--	------------------------------------	--	---

Рис. 1. Взаємозв'язок інституційних пасток та політичної ренти

Виходячи з цієї взаємодії, в Україні сформувався чіткий взаємозв'язок між інституційними пастками та джерелами отримання ренти. Очевидно, що основними здобувачами ренти в економіці України є державні службовці з суперечливими інтересами. Адже, з одного боку, вони як індивіди максимізують власні функції корисності, а з другого боку — є представниками суспільства з покладеними на них функціями максимізації суспільного добробуту. За таких умов спостерігається стійкість інституційної пастки. Така система виживає в будь-яких умовах, можливо, лише трохи змінюючи параметри стану, а після зняття обурення мас, зацікавлених угруповань повертається в колишній стан неефективної рівноваги, нівелюючи будь-які політичні курси та інновації [16–17].

Акумуляція ренти українськими бізнес-групами здійснюється за допомогою механізмів формування тіньових доходів. Однією з основних сфер формування тіньових доходів в Україні стала зовнішньоекономічна діяльність. У секторі чорної металургії, який має високу ступінь експортної орієнтації, доволі широко використовуються такі механізми: ціноутворення; система відшкодування ПДВ.

Сектор чорної металургії в Україні визнається однією з головних сфер виникнення специфічної тіньової ренти у великих обсягах, яка забезпечила швидке накопичення капіталу. Як показав аналіз, механізм виникнення ренти в цьому секторі побудований на існуванні ножиць між зовнішніми та внутрішніми цінами на метал і використанні декількох способів формування тіньових доходів. За експертними оцінками, в Україні при виробництві продукції чорної металургії порівняно з металургійними виробництвами розвинених країн, споживається на 25–30 % більше енергетичних ресурсів, матеріалів — на 57 %. Це обумовлює збільшену частку в загальних витратах на виробництво чорних металів матеріальних витрат. Особливо наочно це демонструє порівняння структури витрат на виробництво металургійної продукції в Україні і Німеччині. Німеччина будучи традиційно великим металургійним виробником у Європі, змушена використовувати сировину та електроенергію за порівняно високими цінами. Водночас частка матеріальних витрат на виробництво продукції чорної металургії

цієї країни становить лише 59,8 %, а в Україні — 80,6 %. За рівнем продуктивності праці чорна металургія колишнього СРСР завжди значно відставала від розвинених країн. В Україні за роки економічної кризи продуктивність праці в металургійному виробництві ще більше знизилась і на сьогодні становить 71,6 % від передкризового рівня 1990 р. Продуктивність праці в українському секторі чавуну і сталі дещо перевищує рівень Китаю і знаходиться приблизно на рівні Росії. В розрахунку на 1 працюючого на рік в Україні виробляється 174 т, що становить від показника країн ЄС лише 29 %. Низький рівень продуктивності праці є прямим відображенням технічного і технологічного відставання. Українська металургія все ще функціонує із застарілими виробничими потужностями. Крім цього, структура металургійних підприємств значно переобтяжена видами діяльності, які в розвинених країнах здійснюються за їх межами (будівництво, ремонт, технічне оснащення, соціальна сфера тощо). Незважаючи на перелічені фактори, український сектор чорної металургії виявився спроможним утримувати нижчий рівень витрат на виробництво металургійної продукції, що стало його основною конкурентною перевагою над іншими світовими виробниками та забезпечило джерела надприбутків. Головними факторами нижчих витрат на виробництво металургійної продукції стали: існування системи державної підтримки в різних формах, великі лобістські можливості з боку фінансово-промислових груп; наявність у країні власних дешевих ресурсів; низькі інвестиційні витрати на розширення виробництва. Сектор чорної металургії і пов'язана з ним вугільна промисловість завжди перебували під достатньо широким патронатом держави. Ця політика традиційна для країни, оскільки відповідає інтересам усіх рівнів державного управління: на національному рівні — чорна металургія і вугільна промисловість є важливими базовими галузями національної економіки. Вугільна промисловість забезпечує основний паливний ресурс країни і дешеву сировину для металургії — кокс, який виробляється з коксівного вугілля. Стабільний розвиток чорної металургії є базою для розвитку металоспоживаючих галузей і джерелом великих валютних надходжень до державного бюджету,

що отримуються за рахунок експорту; на регіональному рівні — великі металургійні підприємства і шахти є містоутворюючими підприємствами, їх стабільний розвиток забезпечує приплив коштів до місцевих бюджетів, зайнятість населення і підтримку соціально-побутової сфери регіону. Фактично з перших років існування України як самостійної країни було встановлено систему прямого бюджетного субсидування вугледобувних шахт. У роки економічної кризи вугільні шахти були збитковими, виробничі потужності виявились зношеними, видобування вугілля здійснювалось на великій глибині, що призвело до зростання ризиків з можливими негативними наслідками для здоров'я і життя працівників, забруднення навколишнього середовища. Наслідком закриття шахт, яке проводилось у процесі реалізації програми реструктуризації вугільної промисловості, стало перетворення Донбасу на депресивну територію. Фінансова підтримка вугільної промисловості стала тим фактором, який забезпечив одне з важливих джерел ренти для формування приватного капіталу, особливо в роки, коли країна була охоплена економічною кризою. Переважна частина державної підтримки спрямовувалась на компенсацію тієї кількості витрат, які не покривались низькою оптовою ціною, за якою вугілля закуповувалось у шахт. За нашими розрахунками, дотації в оптовій ціні вугілля досягали 1996 р. — близько 28 %, 1999 р. — 14,9 %, 2000 р. — 10,8 %. Такий механізм державної підтримки давав змогу утримувати ціни на кокс для металургійної промисловості на низькому рівні. Крім цього, приватні бізнес-групи, які встановлювали контроль над шахтами, частину бюджетних дотацій спрямовували не за призначенням, і вони перетворювались на джерела їх нових доходів.

На відміну від вугільної промисловості, де державна підтримка здійснюється у формі прямого бюджетного субсидування, у чорній металургії застосовуються системи непрямої фінансової або організаційної підтримки. На початку 90-х років в основному застосовувались різні форми м'яких бюджетних обмежень. Це були податкові субсидії у вигляді індивідуальних податкових пільг, кредити під гарантії держави й енергетичні субсидії. Першим і поки що єдиним прикладом програмної підтримки сектору чорної металургії з боку держави став економічний експеримент, який проводився для частини підприємств гірничо-металургійного комплексу [17].

Монополізм у галузі газопостачання теж створює політичну ренту. Цією рентою здебільшо-

го користується еліта РФ. Еліта України перебуває в пошуку транзитної ренти газу. Відбувається змагання інтересів бізнесових угруповань

У 2010 р. Україна приєдналася до Європейської енергетичної співдружності. Звичайно, відразу постало питання реформи законодавчого регулювання газового ринку з урахуванням упровадження принципів європейського законодавства. Ця ініціатива оформилася в ухвалення Закону України “Про основи функціонування ринку природного газу” — документ, який відповідає європейським вимогам і передбачає демонополізацію відносин у сфері торгівлі природним газом. У зв'язку із цим у 2011 р. було розпочато пошук комплексного підходу до подальшої трансформації газового сектора країни й планування шляху його стратегічного розвитку, де на перший план виходить внутрішній ринок і модернізація газотранспортної системи. Поетапна зміна моделі функціонування енергетичного ринку Європи, що відбулася кілька років тому, вимагала певних перетворень у країнах-партнерах.

Бюджетне субсидування державного монополіста НАК “Нафтогаз України” підірвало фінансову позицію компанії та стримує інвестиції у розвідку та видобуток українського газу, модернізацію газотранспортної системи (ГТС). Крім того, субсидування споживання створило Україні імідж країни із надзвичайно неефективною енергетичною політикою. Український енергетичний сектор довго був закритим і монополізованим. Його газовий сегмент ґрунтувався на розрізних законах (“Про природні монополії”, “Про нафту й газ”, “Про трубопровідний транспорт”), які не могли повною мірою забезпечити функціонування ринку. Не сприяли вони і реалізації міжнародних зобов'язань України, зокрема з транзиту енергоносіїв. Саме для уніфікації “правил гри” й було ухвалено Закон України “Про основи функціонування ринку природного газу”.

У 2011 р. крім загальних положень — розвитку конкурентних відносин і впровадження енергозберігавальних технологій — уперше законодавчо закріплений курс поділу видів бізнесу в газовій сфері: окремо — видобуток, окремо — поставка. Така ініціатива точно відповідає європейським правилам ведення бізнесу, зокрема нормам так званого третього пакета (пакет законів із лібералізації ринків електроенергії та природного газу ЄС складається з п'яти документів). Крім того, у законі виписане поняття “ринку природного газу” і закріплений статус незалежних його постачальників. Необхідними є певні змі-

ни у взаємодії держструктур (НКРЕ, НАК “Нафтогаз України”, ДК “Укртрансгаз”) і приватних компаній-трейдерів у бік формування партнерських відносин. Не менш важливо й те, що нормативні акти (зокрема, документи НКРЕ) і типові договори приведено до єдиного стандарту відповідно до закону.

Вступ у 2010 р. до Європейського енергетичного співтовариства створило умови для формування та розвитку власного енергоринку в умовах прогнозованого, надійного і стабільного партнерства. На принципах недискримінації і ринкового ціноутворення. У галузі транспортування природного газу спостерігається посилення інтеграції України та її ГТС в Європейську енергетичну співдружність. Це уможливить подальший розвиток ГТС, причому без зміни її власника. Адже унікальна роль нашої ГТС у тому, що вона балансує всю європейську й почасти російську системи. За такого геополітичного становища еліта України хоче створити енергетичну торговельну площадку й перенести операції купівлі-продажу природного газу на територію своєї держави — на кордони Росії і України та України і ЄС. Це також уможливить укладання контрактів на зберігання “західного” газу в наших ПСГ, у тому числі на основі ф'ючерсів. Звичайно, такі процеси відбуваються із залученням фінансових ресурсів, за активної участі банківського сектору, а це величезний ринок із мільярдними оборотами. Еліта РФ при цьому втрачає контроль над цінами на кордоні України і ЄС. Відпадає значення довготривалих контрактів та домовленостей з ФРН. Україна стає монополістом.

Крім того в умовах, коли відбувається зміна тарифів, багато уваги цьому приділяють в Європі. Україна має зробити певні зміни також. Однозначно, наші тарифи далекі від ринкових показників і мають бути збільшені. Інша річ, як це треба зробити. Зараз можна говорити, що ринкову ціну платять промислові споживачі — близько 260–280 дол. (у першому й другому кварталах ц. р.) за тисячу кубометрів без урахування податків. Це здебільшого імпортований ресурс, і ціна на нього розраховується відповідно до динаміки цін на нафту.

На потреби населення, згідно з нашим законодавством, використовується газ внутрішнього видобутку. Зараз його ціна — 90 дол. і вище за тисячу кубометрів залежно від обсягу споживання. Ця цифра, що закладається під час розрахунку “споживчого” тарифу, являє собою мінімальну собівартість видобутку природного газу державними компаніями на старих родовищах. На но-

вих же, із більш складними умовами видобутку, собівартість становить близько 150 дол. за тисячу кубометрів без урахування рентних платежів і різних відрахувань.

Інакше кажучи, уже первісне формування тарифу на природний газ відбувається окремо від ринкової кон'юнктури, закладається фінансовий розрив між реальною собівартістю та ціною реалізації. Особливо від цього потерпають ТКЕ. Ситуація погіршується через тарифи, затверджені місцевими радами, які неохоче вдаються до підвищення, послуговуючись неекономічними мотивами. У результаті тарифи для населення зростають непропорційно, і навіть за стовідсоткової оплати населенням послуг ТКЕ ці компанії однаково накопичують заборгованість. Не змінивши ситуацію, ми щорічно матимемо справу з борговими ямами комунальних енергокомпаній на рівні 5–6 мільярдів гривень. Крім того, тарифи на енергоносії залишаються однією з найбільш “гарячих” і спекулятивних тем. МВФ вимагає від “Нафтогазу” відмовитись від дотаційності і перейти на самостійне фінансування енергопроектів. За чинної схеми перехресного субсидування будь-який отриманий компанією кредит “проїдається”, а перспектива його повернення стає примарною. Тому одна з основних вимог представників ЄС — підвищення цін на внутрішньому ринку аж до паритету із цінами імпортованого ресурсу. Однак підвищувати тариф на природний газ для населення та бюджетників треба одночасно з реформуванням системи соціальних дотацій. У результаті неминучого подорожчання ми побачимо ситуацію, коли нафтогазовий сектор почне працювати в позитивній динаміці прибутковості й збільшить податкові платежі в бюджет. З'явиться можливість акумулювати кошти на інвестиційні вливання у видобувну галузь, як наслідок — збільшення українського газовидобутку. І тут також почнуть працювати ринкові механізми: чим більшим буде відсоток недорогого українського газу, тим більше вітчизняна сировина “збиватиме” ціну для споживачів.

Що ж до незахищених верств населення, то систему субсидування було б бажаним зберегти, але перевести соцпрограми держави з господарської діяльності енергетичних компаній на державний бюджет. У такому вигляді цей механізм економічно правильний: пільги збережуться, але не на шкоду діяльності енергетичної галузі України. На порядку денному залишаються питання поділу видів бізнесу, збільшення власного газовидобутку, у тому числі й шляхом залучення інвестиційних коштів, розробки нових родовищ,

оскільки торік у газовому балансі країни частка вітчизняного природного газу скорочувалася на 5,5 % порівняно з 2009 р. [18].

Отже, необхідно ще раз підкреслити високу евристичну значущість для політичного аналізу категорії здобуття ренти, що дає підстави по-новому в широкому контексті політико-економічних відносин інтерпретувати політичний процес як у розвинених демократичних країнах, так і в суспільствах, що трансформуються.

Література

1. Crouch C. Capitalist Diversity and Change: Recombinant Governance and Institutional Entrepreneurs. Oxford: Oxford University Press, 2005. — 197 p.
2. Crony Capitalism and Economic Growth in Latin America: Theory and Evidence. Ed. by S. Haber. Stanford: Hoover Institution Press, 2002. — 251 p.
3. Kang D. Crony Capitalism: Corruption and Development in South Korea and the Philippines (Cambridge Studies in Comparative Politics). Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — 398 p.
4. Терри Линн Карл. Как добиться справедливости: борьба за прозрачный фискальный общественный договор. Как избежать ресурсного проклятия / Под ред. Макартена Хамфриса, Джеффри Д. Сакса и Джозефа Ю. Стиглица. — М.: Изд-во И-та Гайдара. — 2011. — С. 296–332.
5. Birdsall Nancy. Saving Iraq from Its Oil / Birdsall, Nancy and Arvind Subramanian // Foreign Affairs. — July/August. — 2004. — P. 38–41.
6. Дементьев В. В. Рентоориентированное поведение и господствующая фирма в переходной экономике Украины // Экономика и право. — 2001. — № 1. — С. 81–87.
7. Таллок Г. Потери благосостояния от тарифов, монополий и воровства // Вехи экономической мысли. Экономика благосостояния и общественный выбор. — Т. 4. — СПб., 2004. — С. 435–448.
8. Таллок Г. Соискание ренты // Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена. — М., 2004. — С. 741–743.
9. Бьюкенен Дж. Извлечение ренты и извлечение прибыли // Политическая рента в рыночной и переходной экономике. — М., 1995. — С. 22–24.
10. Олсон М. Возвышение и упадок народов. Экономический рост, стагфляция, социальный склероз. — Новосибирск, 1998. — 247 с.
11. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. — М., 1995. — 191 с.
12. Olson M. Power and Prosperity: Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships. — New York: Basic Books, 2000. — 217 p.
13. Hellman Joel S. Winners Take All The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions World Politics / Joel S. Hellman // World Politics 50.2 (1998) 203–234.
14. Haggard S., Kaufman R. The Political Economy of Democratic Transitions. Princeton: Princeton University Press, 1995. — 255 p.
15. Kang David C. Crony capitalism: corruption and development in South Korea and the Philippines / David C. Kang. — Cambridge University Press, 2002. — 241 p.
16. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы. — М.: Российская экономическая школа, 1998. — 195 с.
17. Формування великого приватного капіталу в Україні / О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова, Л. З. Суплін. — Центр економічного розвитку. — К.: Міленіум, 2004. — 90 с.
18. Сторожев Р. Пільги не мають бути на шкоду енергетиці // Українська технічна газета. — 3 трав. 2011. — [Електронний ресурс]. — <http://eutg.net/ua/article/2206>

Використання категорії здобуття ренти для аналізу політичних процесів є продуктивним інструментом дослідження. Пошук ренти став частиною політичного та економічного процесу в галузі природних монополій.

Использование категории поиска ренты для анализа политических процессов является продуктивным инструментом исследования. Поиск ренты стал частью политического и экономического процесса в области природных монополий

Using the search terms rent category for analysis of political processes is productive research instrument. Rent — seeking became part of political and economic process in the field of natural monopolies

Надійшла 7 вересня 2011 р.